

Deze conclusie komt onverwacht. Het onderzoek van De Haan eindigt in 1966 en de 'acht mei beweging' of 'contact rooms katholieken' zijn noch genoemd noch besproken. Geen informatie wordt gegeven over doelstellingen, activiteiten en achterban van beide bewegingen, evenmin als overeenkomsten en verschillen met de katholieke actie.

Uit dit negatieve antwoord op de vraag of binnen de huidige katholieke kerk plaats is vooreen organisatie als de katholieke actie, blijkt wat De Haan beschouwt als oorzaak van het falen van de katholieke actie als forum voor progressieve katholieken; namelijk het feit dat deze organisatievorm in Nederland niet gelijk liep met de mentale instelling van geestelijken en gelovigen. De Nederlandse katholieke actie bleek de verkeerde instelling in de verkeerde tijd.

Maar zijn hoofdstukken over de katholieke actie in de periode 1958-1966 maken dit niet duidelijk. Het ontbreken van een strakke lijn in het betoog, mede het gevolg van de opzet van archiefstudie per bisdom, geeft de indruk van een verbrokkeld verhaal, dat ook in de slotbeschouwing door De Haan niet tot een synthese wordt gebracht.

Evenmin weet De Haan van prominente figuren personages te maken. Zij blijven archiefstukken. Niet alleen zou een levendiger beschrijving van deze mensen het boek beter leesbaar maken, ook zou meer inzicht worden verkregen in de overtuigingen van de leden van de katholieke actie en kerkleiding.

De fixatie van De Haan op het archiefonderzoek zorgt ervoor dat een tijdsbeeld van de onderzochte periode ontbreekt. Hierdoor blijft onduidelijk vanuit welke geloofsbeleving Pius XI de katholieke actie aankondigde. Uit kardinaal De Jongs *Handboek van de kerkgeschiedenis* blijkt dat deze voortkwam uit zorgen van een elite onder de theologen in Rome over de maatschappijveranderingen. Dit verklaart het oorspronkelijk karakter van de katholieke actie: een keurgroep van leken, die de 'gewone' gelovigen voor de moederkerk moest behouden.

Hetzelfde handboek schrijft over de jaren vijftig dat gelovigen zich in hun religieus bewustzijn als volgt ontwikkelden: 'Veel christenen zijn, langzaam en meestal onbewust, overgegaan van een statische, objectiverende denktrant naar een meer concrete, 'levende' benadering van geloofs- en gezagsvragen,...'. De katholieke actie als getrappt overlegorgaan voldeed niet aan deze behoefte onder het laïcaat.

Deze dissertatie prikkelt de belangstelling voor de naoorlogse verhouding tussen kerkleiding en gelovigen. Met zijn uitputtende archiefonderzoek heeft De Haan de bronnen bekend gemaakt voor verder onderzoek.

L. Dessens

F. Boersma, met medewerking van F. G. Meyer, ed., *In stug verzet 1940-45. Herinneringen van grafici (Grafisch Nederland, Kerstnummer (1994); Amstelveen: Koninklijk Verbond van grafische ondernemingen, 1994, 132 blz., f83,74, ISBN 90 70896 09 5).*

Het kerstnummer van *Grafisch Nederland* heeft het 'grafisch verzet' tijdens de bezettingsjaren tot onderwerp. De samenstellers geven een beeld van verschillende bedrijven en personen die met grafische middelen in verzet tegen de Duitse overheersing kwamen en van de omstandigheden waaronder de grafici hun illegale werk moesten verrichten.

De flap aan de voorkant van het fraai vormgegeven boek bevat de erelijst met namen van de gevallen grafici. In zijn inleiding 'De strijders met het papieren zwaard en het moordend zetpotlood' (11 -43) vertelt J. Hemels over een aantal aspecten van illegaal drukwerk en plaatst het in een historische context. F. Boersma laat achtereenvolgens in zijn stuk 'In stug verzet 1940-

1945' (43-71) de illegale kranten, de vervalste documenten en de schaarse grondstoffen de revue passeren. Telkens wordt op de linker pagina bij Boersma's betoog aanvullende informatie gegeven door M. Pier. Deze algemene historische informatie over nationaal-socialistische instellingen in Duitsland en aanverwante instellingen in Nederland, over wat er geleidelijk aan veranderde in het dagelijkse leven en wat er specifiek in de grafische sector veranderde, vormden een nuttige aanvulling op Boersma's stuk. Hierna volgen interviews (73-110), de epiloog (111-123), geraadpleegde literatuur (123-124), de verantwoording (125), een namenregister (127-128), de illustraties/bronvermelding (129-130) en het colofon (131-132). Als extra zijn een paar vellen toegevoegd met speciale drukken, waaronder waardebonnen, een stamkaart, een sluitzegel, de braille-uitvoering van het bevrijdingsnummer 'mijn schild ende betrouwen' en een verpakking van een doosje dat een bedrukte binnenzijde met Amerikaanse vliegtuigen heeft.

Tot nu toe ging relatief veel aandacht uit naar de ondergrondse blaadjes die anti-nazigeluiden lieten horen, stelt J. Hemels. In dit boek komen de drukkers en de met deze beroepsgroep verbonden mensen aan bod. De drukker-kunstenaar H. N. Werkman (1882-1945) krijgt een bijzondere vermelding. Werkman publiceerde de clandestiene Blauwe Schuit-serie. De Blauwe Schuit was een uitgevercollectief van een serie clandestien gedrukte en verspreide belletristische publikaties. De vriendenkring en de serie kenmerkten zich door een afkeer van de Nederlandse Kultuurkamer en haar gilden. Eigenlijk had 1940 een 'grafisch jubeljaar' moeten worden, gezien de herdenking van de uitvinding van de boekdrukkunst 500 jaar eerder en het 125-jarig bestaan van de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels. Van feestvieren was nu geen sprake. Er werden sluitzegels gedrukt met bemoedigende slagzinnen als 'In drukwerk ligt kracht, voor nu en 't nageslacht'. Gezien de grote afname betekenden deze zegels ongetwijfeld een bemoediging voor talloze ontvangers. Aardig is dat deze sluitzegels in dit boek op een los vel zijn toegevoegd. Helaas ontbreekt een duidelijke verhaallijn in het stuk van Hemels. Het zijn korte, aardige anekdotes zonder samenhang.

Het stuk van Boersma leest veel vlotter en heeft een duidelijke opbouw. Boersma wil 'de meest relevante aspecten van illegaal werk door grafici gedurende de Duitse bezetting' behandelen volgens een exemplarisch model. Enkele, relatief onbekende maar representatieve, grafici worden gevolgd. Het gaat om enkele kernvragen. Onder welke omstandigheden moesten illegale grafici in Nederland tijdens de periode 1940-1945 werken? Welke technieken gebruikten zij? Welke motieven dreven hen? Welke risico's dachten ze te lopen en welke prijs betaalden ze in concreto? Boersma weet op deze vragen een antwoord te geven, omdat na een oproep van het Koninklijk verbond van grafische ondernemingen in het najaar van 1992 ongeveer 250 mensen reageerden met gedetailleerde ooggetuigenverslagen. Behalve principes gaven toevaligheden en persoonlijke factoren vaak de doorslag om illegaal te drukken. Soms speelden politieke en religieuze aspecten en/of een joodse achtergrond nadrukkelijk een rol. Dit komt duidelijk naar voren in de interviews.

In de epiloog van F. Boersma komt eerst S. J. P. Bakker (1900-1945) aan bod, één van de produktiefste figuren uit het grafisch verzet. Deze drukker van *Trouw* en *Vrij Nederland* werd gepakt en op 28 maart 1945 gefusilleerd. Tot slot passeren de mensen die een interview hebben gegeven de revue. Boersma vertelt wat er met hen is gebeurd na de oorlog en vat de oorlogsperiode samen als 'veel actie, weinig claims voor heldendom'. Hij concludeert dat illegale grafici, in het bijzonder zeters en drukkers, risico's namen door te produceren onder omstandigheden die voor illegaal werk volstrekt ongeschikt waren, omdat het illegale werk meestal overdag tussen de bedrijven door gedrukt werd. 's Avonds maakte het teveel lawaai. Verreweg de meeste risico's werden als inherent aan het vak ervaren en de meerderheid van de

grafici was zich niet of nauwelijks bewust van de werkelijke omvang van het gevaar. Juist doordat de risico's in zo sterke mate voortvloeiden uit het beroep, werd er relatief weinig ondernomen om de risico's te spreiden (aloude beroepsmatige en politieke scheidsmuren werden juist geslecht tijdens het illegaal bedrijf).

De vormgevers (Els Kerremans en Saskia van Rheeden) van het boek zijn er mijns inziens in geslaagd een eigentijds, aantrekkelijk en kleurrijk boek te maken ondanks het soms somber stemmende onderwerp. Enkele pagina's zijn slecht te lezen vanwege de drukke ondergrond. Er moest een inlegvel met dezelfde tekst aan te pas komen om de lezer tegemoet te komen. Het boek bevat aardige foto's, helaas zonder bijschriften. Hoewel dit oogstrelende kerstnummer zeker 'een visitekaartje van de grafische industrie' is, zou wat meer historische diepgang op zijn plaats zijn geweest. De vorm wint het van de inhoud.

Tamara van Uitert

B. Evers-Emden, B.-J. Flim, *Ondergedoken geweest — een afgesloten verleden? Joodse 'kinderen' over hun onderduiken — vijftig jaar later* (Kampen: Kok, 1995, 160 blz., f29,50, ISBN 90 242 6024 8).

In de geschiedschrijving over de tweede wereldoorlog werd, tot voor kort, weinig aandacht geschonken aan de joodse onderduikers. De wetenschappelijke interesse voor deze groep oorlogsslachtoffers is de laatste jaren echter groeiende. Een van de redenen voor de toenemende aandacht voor deze categorie is dat veel joodse onderduikers nu — vijftig jaar na dato — met hun verhaal naar voren treden. Een verklaring voor dit lange zwijgen ligt in het feit dat veel onderduikkinderen vinden dat zij geluk hebben gehad in vergelijking met hen die de verschrikkingen van de concentratiekampen moesten doorstaan waardoor zij niet over hun ervaringen wilden praten. In dit werk presenteren ontwikkelingspsychologe Bloeme Evers-Emden en historicus Bert-Jan Flim de resultaten van een omvangrijk onderzoek naar de ervaringen van de joodse onderduikkinderen in Nederland.

De gegevens waarop dit boekwerk is gebaseerd, zijn afkomstig van een enquête die werd gehouden onder de deelnemers van de conferentie 'Het ondergedoken kind', een bijeenkomst van voormalige joodse onderduikkinderen, gehouden in 1992 te Amsterdam. De vragen hebben betrekking op de ervaringen en de beleving van deze kinderen tijdens hun onderduikperiode. Daarbij worden de volgende aspecten aan de orde gesteld: de situatie in het ouderlijk huis bij aanvang van de oorlog, de omstandigheden en beleving van de onderduik, de situatie op het hoofdadres en de beleving van de situatie na de bevrijding. De beantwoording van deze vragen en het analyseren van de verkregen gegevens beslaat het hele boek, dat tevens is voorzien van authentieke verhalen.

Daarnaast hebben de schrijvers aan de hand van de verkregen gegevens enkele vooronderstellingen getoetst die over joodse onderduikkinderen bestaan. Zo blijkt bijvoorbeeld dat beter gesitueerde joden inderdaad meer overlevingskansen konden scheppen dan de joodse arbeiders en laat het onderzoek zien dat onderduikouders niet hoofdzakelijk uit de arbeidersklasse afkomstig waren, wat vaak wordt aangenomen. Verder blijkt uit de resultaten van de enquête dat de stelling dat meer ongodsdienstige dan godsdienstige joden de onderduik zochten waarschijnlijk onjuist is en dat zelfs het tegenovergestelde waar zou kunnen zijn. Ook de kwestie van de godsdienstdwang van de onderduikouders op het kind wordt nader belicht, waarbij de auteurs tot de conclusie komen dat er over het algemeen geen sprake is geweest van religieuze